

ԳՈՌ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի ասպիրանտ
Էլիասուգե՝ gor.galstyan@vnu.am

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈԶԵՆՆԻ «ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՏՈՄԱՐԻ» ԲՆԱԳԻՐԸ
(«ԶԻՆՉ Է ԹՈՒԱԿԱՆ»-Ի ԽՆԴԻՐԸ)**

Ամփոփում

Սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Ժ.-ԺԱ. դդ. անվանի տոմարագետ Հովհաննես Կոզեռն Տարոնեցու ձեռագրագիտական ժառանգությունը՝ պահպանված Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերում: Առաջնային ենք համարել անդրադառնալ «Զի՛նչ է թուական» հարցադրմանը՝ ըստ Հովհաննես Կոզեռնի «Մեկնություն տոմարի» աշխատության: Հարցն ուսումնասիրելու համար օգտվել ենք նշյալ մեկնության ինչպես արդեն հրատարակված բնագրերից, այնպես էլ երկու նոր ձեռագրերից, որոնք չեն օգտագործվել քննական և համեմատական բնագրերը կազմելիս: Հոդվածում քննարկված է նաև Հայոց մեկ թվականի սկզբնավորման գաղափարը: Հովհաննես Կոզեռնը ցույց է տվել այդ թվականի համապատասխան լինելը Հուլյան տոմարի 552/553 թվականին՝ Նավասարդի 1-ը գուգադրելով արքաների կառավարելու շրջանների տարբեր թվականների հետ: Հոդվածում այդ տեղեկություններն ուսումնասիրվել և որոշ ճշտումների են ենթարկվել:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Հովհաննես Կոզեռն Տարոնեցի, մեկնություն, «Մեկնություն տոմարի», Անանիա Շիրակացի, ձեռագիր, բնագիր, շարժական տոմար, անշարժ տոմար:

Ներածություն

Հայ տոմարագիտական միտքը տարբեր դարաշրջաններում առաջնակարգ դիրք է գրավել գիտության բազմոլորտ բնագավառներում: Լինելով համալիր գիտություն՝ տոմարագիտությունը սերտ կապերով աղերսվել է և՛ հումանիտար, և՛ բնագիտական գիտաճյուղերին՝ աստվածաբանությանը, պատմությանը, գրականությանը, աստղագիտությանը, տիեզերագիտությանը, թվաբանությունը և ընդհանրապես ամբողջ մշակութային: Տոմարական գիտելիքները լուծել և ցայսօր էլ լուծումներ են տալիս բազմաշերտ հանգույցների համար:

Միջնադարյան տոմարագետները տոմարական աշխատությունների հետ հեղինակել են նաև տոմարի մեկնություններ՝ առաջացած խրթին հարցերը ևս մեկ անգամ պարզաբանելու, արդեն եղած մեկնություններն ու

«Պատճեն տոմարի հայոց»- ին վերաբերող խնդիրները խմբագրելու և այդպիսով ամբարված գիտելիքները սերունդներին փոխանցելու համար:

Մերոգարանություն

Թեմայի ուսումնասիրության ընթացքում կիրառել ենք տոմարական նորագույն մեթոդը, ինչպես նաև օգտվել ենք պատմաքննական, պատմահամեմատական և վերլուծական մեթոդներից:

***

Հայ իրականության մեջ հիրավի իր ուրույն տեղն ունի Ժ.-ԺԱ. դդ. տոմարագետ Հովհաննես վարդապետ Կոզեռն Տարունեցին¹: Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում են Հովհաննես Կոզեռնին պատկանող 71 ձեռագրեր, որից նրա «Մեկնություն տոմարի» բնագիրն են բովանդակում տասնմեկը (ՄՄ Հ^մ 1973, 1999, 2001, 2292, 3587, 5809, 7040, 7098, 7995, 8716, 10200): ՄՄ Հ^մ 7040² և 7995³ ձեռագրերի պարունակած տոմարի մեկնությունների հեղինակային պատկանելիությունը վերագրվում է Հովհաննես Սարկավագին: Իսկ ՄՄ Հ^մ 6017 գրչագիրը պարունակում է Հովհաննես Կոզեռնի «*Ձպատճառ վերայ բերելեաց կամ ի բաց տանելեաց թուսկանին*» հատվածը⁴, որը հրատարակել է Ջ. Էյնաթյանը՝ որպես Կոզեռնի մեկնության հաջորդական մաս: Հովհաննես Կոզեռնին վերագրվող⁵ «Տեսիլ» աշխատությունն ընդօրինակվել է անհամեմատ ավելի շատ, քան, օրինակ, նրա տոմարի մեկնությունը: ՄՄ ձեռագրացուցակներում կա պահպանված «Տեսիլ» աշխատությունը

¹ Հովհաննես Կոզեռնի կյանքին, գործին և «Մեկնություն տոմարի» աշխատությանն անդրադարձել ենք «Հովհաննես Կոզեռնը և նրա «Մեկնություն տոմարի» աշխատությունը» հոդվածում, տե՛ս **Գ. Գալստյան, Հովհաննես Կոզեռնը և նրա «Մեկնություն տոմարի» աշխատությունը**, ՇՊՀ Գիտական տեղեկագիր, 2020, N 1, Պրակ Բ., 77-94 էջեր:

² Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ., Երևան, 1970, էջ 447:

³ Նույն տեղում, էջ 651:

⁴ Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 6017, թ. 185 ա-186 ա:

⁵ Նիկողայոս Մառը, Ղևոնդ Ալիշանն ու Աշոտ Հովհաննիսյանը համարել են, որ «Տեսիլ» աշխատությունը Կոզեռնին չի պատկանում, այլ շարադրված է քաղաքական իրավիճակի թելադրանքով, ուր կարևորվում է լատիններից սպասվող օգնության գաղափարը: Այս մասին տե՛ս **Մատթեոս Ուռեայեցի**, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ 307, հմմտ՝ **Գ. Գալստյան, Հովհաննես Կոզեռնը և նրա «Մեկնություն տոմարի» աշխատությունը**, էջ 80:

պարունակող շուրջ 51 գրչագիր⁶: Մնացած՝ մեկ տասնյակի չհասնող, ձեռագրերը պարունակում են այլ մեկնություններ⁷, ճառեր⁸, քարոզներ⁹, խրատներ¹⁰: ՄՄ Հ^մ 1775 ձեռագիրը պահպանել է նաև Կոզեռնի հեղինակած «Յոհաննու Տարոնացու, ըստ արժանեաց կոչեցեալ վարդապետի աշակերտի երանելոյ վարդապետին... շարադրութիւն պատմութեան Տանն Բագրատունեաց ի վերա Հայաստանեաց, զոր արարի հրամանաւ տեառն Պետրոսի Հայոց կաթողիկոսի...» աշխատության առաջաբանը¹¹, սակայն բուն պատմությունը, ցավոք, կորած է և մեզ չի հասել:

Հ. Քյուրտյանի¹², Հ. Քյոսեյանի¹³ և Ջ. Էյնաթյանի¹⁴ կողմից հրատարակվել են Հովհաննես Կոզեռնի «Մեկնութիւն տումարի» աշխատության քննական և համեմատական բնագրերը: Հ. Քյուրտյանը, հրատարակելով Հովհաննես Կոզեռնի մեկնության բնագիրը, օգտվել է ընդամենը մեկ՝ իր ձեռքի տակ եղած ԺԷ. դարի ձեռագրից: Հ. Քյոսեյանը քննական բնագիրը հրատարակելու համար ուսումնասիրել և համեմատել է ՄՄ Հ^մ 1999, 2292 ձեռագրերը: Ջ. Էյնաթյանը «Մեկնութիւն տումարի, զոր արարեալ է Յոհաննիսի վարդապետի, զոր մականունն Կոզեռն կոչեցեալ» հատվածի համար ուսումնասիրել և համեմատել է ՄՄ Հ^մ 2292, 1999, 2001, 3587, 10200, 7040 և Հ. Քյուրտյանի հրատարակած բնագիրը, իսկ «Յոհաննիսի վարդապետի, որ մականունն Կոզեռն ի խնդրոյ Անանիայի աշակերտաց էպիսկոպոսի վասն զի գիտելոյ զպատճառ վերայ բերելեաց» տումարական միավորի համար՝ ՄՄ Հ^մ 1973, 6017, 7098 ձեռագրերը և Հ. Քյուրտյանի

⁶ Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 84, 433, 516, 557, 641, 655, 682, 700, 701, 941, 944, 991, 992, 1324, 1397, 1482, 1518, 1525, 1779, 1865, 2197, 2607, 2890, 3478, 3839, 4505, 4682, 4716, 4717, 4749, 4756, 4764, 4789, 4880, 4950, 5901, 6608, 6712, 7187, 7260, 8065, 8095, 8100, 8222, 8223, 8448, 8509, 8689, 9613, 9622, 10236:

⁷ Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 6012:

⁸ Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 1007, 3177:

⁹ Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 2939, 7298, 10329:

¹⁰ Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 3522:

¹¹ Տե՛ս ՄՄ Հ^մ 1775, թ. 8բ-16ա:

¹² **Յ. Քյուրտեան**, «Յովհաննես վարդապետ Կոզեռն», ՀԱ, 1967/Ա., էջ 1-15:

¹³ **Յովհաննես Տարաւնեցի Կոզեռն**, *Մեկնութիւն տումարի զոր արարեալ Յոհաննիսի վարդապետի որ մականունն Կոզեռն. Վասն հոռումիւն*, «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. դար., հ. ԺԶ., Երևան, 2012, էջ 64- 69:

¹⁴ **Յովհաննես Կոզեռն**, *Մեկնութիւն տումարի, զոր արարեալ է Յոհաննիսի վարդապետի, զոր մականունն Կոզեռն կոչեցեալ: Յոհաննիսի վարդապետի, որ մականունն Կոզեռն ի խնդրոյ Անանիայի աշակերտաց էպիսկոպոսի վասն զի գիտելոյ զպատճառ վերայ բերելեաց*, **Ջ. Էյնաթյան**, Տումարի և տիեզերագիտության մեկնություններ, Երևան, 2015, էջ 81-95:

հրատարակած բնագիրը: Ինչպես նկատելի է, Հովհաննես Կոզեռնի «Մեկնութիւն տումարի» աշխատությունը բովանդակող երկու ձեռագիր՝ ՄՄ Հ^մ 5809 և 8716, ուսումնասիրողների կողմից չեն օգտագործվել ինչպես քննական, այնպես էլ համեմատական բնագրերը կազմելու համար¹⁵: Այսու, այս ձեռագրերը մեր ուշադրության և ուսումնասիրության կենտրոնում են՝ առաջ բերելու մեզ հետաքրքրող բնագրային առանձնահատկություններն ու նմանությունները՝ ի համեմատ արդեն հրատարակվածների:

Ա. ՄՄ Հ^մ 5809, թ. 78ա – 80բ, ԺԶ., ԺԷ. դդ., գրիչ՝ Պետրոս (ԺԷ. դ.), թերթ՝ 256, տող՝ 32, 20, 25, 38:

Բ. ՄՄ Հ^մ 8716, թ. 21ա – 24բ, ԺԷ. դար, գրիչ՝ Աստուածատուր Հալաթճի, թերթ՝ 129, տող՝ 24:

Անդրադառնալով նշյալ ձեռագրերի բովանդակած մեկնություններին՝ արձանագրենք, որ բնագրային տեքստերը, հրատարակված բնագրերի համեմատությամբ, ունեն ինչպես նմանություններ (հիմնականում), այնպես էլ տարբերություններ և առանձնահատկություններ: Կարծում ենք, որ դրանց ուսումնասիրությունը ճշգրտություն կհաղորդի բնագրային նյութի՝ առավել ճիշտ ըմբռնման և մեկնաբանման գործին¹⁶:

ՄՄ Հ^մ 5809 ձեռագրում, ինչպես արդեն նշվեց, մեզ հետաքրքրող բնագիրը սկսվում է 78 ա էջից, որի սկզբնահատվածը ջնջված է: Բնագիրը սկսվում է «...պեցաւ դնել», որը, թերևս, պետք է վերականգնել «հանդիպեցաւ դնել», իսկ նախադասության սկզբնահատվածի համար կարելի է անդրադառնալ արդեն հրատարակված բնագրերին. «Արդ, վասն զի յԱրաց ամսոյ ի Լ. նն (30) հանդիպեցաւ դնել զգիր թուականութեան հայոց ազգիս ի ձեռն Անանիայ Շիրակացոյ, Ժ. երորդ (10) ամի աթոռակալութեան Յոհաննիսի հայոց կաթողիկոսի, որ ԻԳ. (23) թիւ էր հայրապետացն ի սրբոյն Գրիգորէ, եւ ի ԻԵ. (25) ամին Յուստիանոսի կայսեր, ի հիմնարկութեան մեծի եկեղեցոյն Սրբոյն Սովիհայ, եւ ի ԻԵ. (25) ամին Խոսրովու պարսից արքային. արդ, յայսմ տարուջ յորում զթուականն եղին, ԸԶՀԶ. (5976) ամ էր յԱդամայ մինչեւ ի հայ թուականն, եւ ի ծնընդենէն Քրիստոսի մինչեւ ի սրբոյն Գրիգորի էլն ի Վիրապէն են ամբ ՄՀԶ. (276), որ լինի ի ծնընդենէն Քրիստոսի մինչեւ ի հայ թուականն ամբ ՇԾԲ. (552)»¹⁷: Փաստորեն,

¹⁵ Այս մասին տե՛ս նաև **Գ. Գալստյան**, *Հովհաննես Սարկավագի «Մեկնութիւն տումարիս Հայկազնէայ» երկը*, Բանբեր Մատենադարանի, 33, Երևան, 2022, էջ 435:

¹⁶ Ձեռագրային նյութի և արդեն հրատարակված բնագրերի համեմատական վերլուծությունը նախատեսում ենք կատարել առաջիկայում:

¹⁷ **Յովհաննէս Կոզեռն**, *Մեկնութիւն տումարի, զոր արարեալ է Յոհաննիսի վարդապետի, զոր մականունն Կոզեռն կոչեցեալ*: **Զ. Էյնաթյան**, Տումարի և տիեզերագիտության մեկնություններ, էջ 82-83:

Հովհաննես Կոզեռնի մեկնությունը սկսվում է Հայոց 1 թվականի հաստատման մասին տեղեկատվությամբ, որտեղ նաև տումարագետը ցույց է տալիս այդ թվականի համապատասխան լինելը Հուլյան տոմարի 552/553 թվականին՝ Նավասարդի 1-ը գուգադրելով տարբեր համաժամանակյա տարեթվերի¹⁸: Մինչև բերված թվականների քննարկմանն անցնելը, նշենք, որ Ս. Օրմանյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ 552 թ. որևէ նշանավոր անցք չի կատարվել հայոց մեջ՝ ասելով, որ այդ թվականը Անդրեասի 200-ամյա Ջատկացուցակի լրման տարին էր, որը հայերի հետ չուներ որևէ մասնավոր առնչություն¹⁹: Սակայն հայտնի է, որ երբ ավարտվեց Անդրեասի 200-ամյա Ջատկացուցակը, հայերը Հայասնների նմանողությամբ թեև իրենց ՇԼԲ. (532-ամյա) պարբերաշրջանի առաջին տարին (553 թ.) սկսել են Նիսան 23 = Ապրիլի 13 լրման տարուց, սակայն իրենց ՇԼԲ.-ի սկիզբը համարել են 562 թվականը՝ Շ-եակի՝ հաշվման իմաստով 10-րդ տարին: Այդպիսով ստեղծվեց Հայոց թվականության համակարգը՝ հայոց 1 թվականը գուգադրելով հուլյան 552/553 թվականին: Սա հայոց մեջ ակնառու իրադարձություն էր, քանի որ այսպիսով մենք ունեցանք ոչ միայն սեփական թվականության համակարգ, այլև այն օգնեց՝ գերծ մնալու օտար տիրապետությունների ազդեցությունից: Ըստ Ջ. Էյնաթյանի՝ Հայոց մեծ թվականով առաջնորդվելու որոշումը կատարվեց Մովսես Բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի (574-604 թթ.) օրոք Աթանաս Տարոնացու ջանքերով²⁰: Անանիա Շիրակացին հետևել է Հայասնների ՇԼԲ.-ին, սակայն սիմվոլիկ կերպով ընտրել է 581 թվականը՝ որպես Մովսես կաթողիկոսի պաշտոնական կարգադրության թվական²¹: Այսպիսով՝ հայոց 1 թվականը գուգորդված է ներկա 552/553 թվականներին, ինչպես և Հովհաննես Կոզեռնը ներկայացրել է մեկնության մեջ: Եվ երբ մեկնիչը հայոց թվականի հաստատումը կապում է Անանիա Շիրակացու անվանը, նա նկատի ունի հայոց ՇԼԲ.-ի ստեղծումը, որը կատարվել է Անանիա Շիրակացու կողմից²²:

¹⁸ Այս մասին տե՛ս նաև **Գ. Գալստյան**, *Հովհաննես Կոզեռնը և նրա «Մեկնություն տոմարի» աշխատությունը*, էջ 83:

¹⁹ **Ս. Օրմանյան**, Ազգապատում, հ. Ա., Ս. Էջմիածին, 2001, պ. 665:

²⁰ **Ջ. Էյնաթյան**, Տոմարի և տիեզերագիտության մեկնություններ, էջ 35:

²¹ **Ռ. Վարդանյան**, Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ.), Երևան, 1999, էջ 171: Ս. Օրմանյանն այս իրադարձությունը կապում է Մովսես Բ. կաթողիկոսի գահակալության Ժ. (10-րդ) 584 թվականի հետ: Այս մասին տե՛ս **Ս. Օրմանյան**, Ազգապատում, հ. Ա., պ. 667:

²² **Ռ. Վարդանյան**, նշվ. աշխ., էջ 173:

Ներկայացնելով բոլոր զուգադրումները՝ փաստորեն կստանանք 552/553 թվականը²³: Այսպես, բերված թվականներն են Ամենայն հայոց կաթողիկոս Հովհաննեսի (557-574 թթ.²⁴) (խոսքը Հովհաննես Բ. Գաբեղենացի կաթողիկոսի մասին է), որը Գրիգոր Լուսավորչից հաշված՝ ԻԳ. (23-րդ) կաթողիկոսն էր, գահակալության Ժ. (10-րդ) տարին, Բյուզանդիայի հզոր կայսր Հուստինիանոս Ա.-ի (527-565 թթ.²⁵) գահակալության ԻԵ. (25-րդ) տարին, Սուրբ Սոֆիայի տաճարի կառուցման թվականը (537 թ.²⁶), պարսից Խոսրով Ա. արքայի (531-578 թթ.²⁷) գահակալության ԻԵ. (25-րդ) տարին (Հ. Քյոսեյանն ուղղել է՝ ԻԲ. (22))²⁸: Այնուհետև հեղինակը տալիս է արարչության թվականներից մեկը՝ ԲՁՀՁ. (5976), որը Հ. Քյոսեյանն ուղղել է ԲՈՀՁ. (5676)²⁹: Հաջորդիվ բերվում են տարիները՝ Քրիստոսի Ծնունդից մինչև Գրիգոր Լուսավորչի ելքը Խոր Վիրապից, որը կազմում է ՄՀՁ. (276) տարի, և ելքից հետո մինչև Հայոց մեծ թվականի սկիզբը՝ կրկին ՄՀՁ. (276) տարի, որոնք միասին կազմում են ՇԾԲ. (552) տարի³⁰:

Ինչպես ակներև է վերոշարադրյալից, Հովհաննես Բ. Գաբեղենացի կաթողիկոսը գահակալել է 557-574 թթ: Նա իրոք 23-րդն է՝ Գրիգոր Լուսավորչից հաշված: Սակայն նրա գահակալության 10-րդ տարին ստացվում է 567 թվականը: Այս իրողությունները ճիշտ հասկանալու համար պետք է հիշել, որ հայոց մեջ օգտագործվել են քրիստոնեական թվականության տարբեր համակարգեր: «Պատճեն տոմարի հայոց»-ի

²³ Ձ. Էյնթայանն առաջնահերթություն է տալիս 553 թվականին: Այս մասին տե՛ս **Ձ. Էյնթայան**, «Պատճեն տոմարի հայոց մեծացը» և նրա մի քանի մեկնությունները.- Լրաբեր/ Ե., 1976, էջ 83:

²⁴ Կաթողիկոսի գահակալման թվականները տե՛ս **Մ. Օրմանյան**, նույն տեղում, պ. 647, հմմտ՝ **Վ. Վարդանյան**, Հովհաննես Բ. Գաբեղենացի, «Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ» հանրագիտարան, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 127, հմմտ՝ **Ա. Կարապետյան**, Հովհաննես Բ. Գաբեղենացի, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Ս. Էջմիածին, 1994, էջ 615:

²⁵ Թագավորի գահակալման թվականները տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Բ., Երևան, 1984, էջ 11:

²⁶ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. ԺԱ., Երևան, 1985, էջ 48:

²⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Բ., նույն տեղում:

²⁸ **Յովհաննես Տարանեցի Կոզեռն**, *Մեկնութիւն տոմարի գոր արարեալ Յոհաննիսի վարդապետի որ մականունն Կոզեռն*. Վասն հոռումին, «Մատենագիրք Հայոց», էջ 64, հմմտ՝ ՄՄ Հ⁴ 1999, թ.67 ք:

²⁹ Նույն տեղում, հմմտ՝ ՄՄ Հ⁴ 1999, թ.67 ք:

³⁰ ՄՄ Հ⁴ 5809 ձեռագրում կարդում ենք «ՇԾԳ. (553)»: Տե՛ս ՄՄ Հ⁴ 5809, 78 ա: Այս տարբերության մասին կխոսեմ տեքստում:

խմբագրությունները պահպանել են քրիստոնեական թվականները ստանալու համար 3 կանոններ, որոնք ասում են՝ հայոց թվականին մի դեպքում պետք է գումարել 552, մյուս դեպքում՝ 553, հաջորդ դեպքում՝ 556 հաստատունը՝ քրիստոնեական թվականը ստանալու համար³¹։ Հաշվումները կատարելիս հարկ է ստուգել երեք տարբերակներն էլ, որպեսզի ճիշտ ստացվի խնդրելին³²։ Սակայն Հովհաննես Բ. Գաբեղենացի կաթողիկոսի պարագայում հստակ է, թե որ մի քրիստոնեական թվականն էլ օգտագործված լինի, չէր կարող ստացվել 567 թվականը։ Ուստի, կարելի է ճշտել հատվածն այսպես. «*Արդ, վասն զի յԱրաց ամսոյ ի Լ.նն (30) հանդիպեցաւ զննել զգիր թուականութեան հայոց ազգիս ի ձեռն Անանիայ Շիրակացոյ, Դ.երորդ (4) ամի աթոռակալութեան Ներսիսի հայոց կաթողիկոսի, որ ԻԲ. (22) թիւ էր հայրասպետացն ի սրբոյն Գրիգորէ...*»։ Չ. Էյնաթյանն իր «Տիեզերագիտության և տոմարի մեկնություններ» (Է.-ԺԵ. դդ.)» մեծածավալ և արժեքավոր ուսումնասիրության «Մեկնություններ» բաժնում, առանձին հրատարակելով «Ձի՞նչ է թուական» խնդրին վերաբերող բոլոր մեկնությունները, Հովհաննես Կոզեռնի բնագրային հատվածը հրատարակելիս գրել է «*Ժ.երորդ (10) ամի աթոռակալութեան տեառն Յոհաննիսի (=Մովսէսի) Հայոց կաթողիկոսի...*»³³՝ նկատի ունենալով, որ խոսքը Մովսէս Բ. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի (574-604 թթ.) մասին է, ում օրոք Դվինի ժողովում իրապես որոշում կայացվեց ընդունել Էսայան պարբերաշրջանը և ունենալ սեփական թվականության համակարգը։ Իհարկէ, հետագայում Անանիա Շիրակացին ստեղծեց ՇԼԲ. (532-ամյա) Զատկացուցակներ ինչպես հայոց, այնպես էլ հուլյան շարքով, որի սկիզբը համարվեց 552 թվականը։ Լ. Սարգսյանն էլ հարում է այն կարծիքին, երբ ասում է, որ Հովհաննես Կոզեռնն ակնհայտորեն սայթաքել է, երբ մեկ թվականը համարել է Հովհաննեսի կամ Մովսէսի կաթողիկոսության 10-րդ տարին³⁴։ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը մեջբերում է Ներսէս կաթողիկոսի գահակալության Դ. (4-րդ) տարին՝ ասելով, որ այդ թվականին

³¹ Գ. Մինոյան, Ռ. Վարդանյան, Հովհաննես Սարկավազի տոմարական ժառանգության մեջ առկա թվականության համակարգերը, Աստվածաբանության ֆակուլտետ, Տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 51-52:

³² Լ. Սարգսյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ Անանիա Շիրակացու և Հովհաննես Կոզեռնի ժամանակին բնորոշ է եղել 552 թվականը, որով հնարավոր էր ստանալ քրիստոնեական Դիոնիսյան կամ ներկա թվականը՝ հայոց թվականը գումարելու եղանակով։ Տե՛ս Լ. Սարգսյան, Հայոց տոնացույցի ծագումն ու զարգացումը (4-8-րդ դդ.), Երևան, 2010, էջ 192-193:

³³ Չ. Էյնաթյան, Տոմարի և տիեզերագիտության մեկնություններ (Է.-ԺԵ. դդ.), էջ 254:

³⁴ Լ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 192:

գումարված Դվինի ժողովում է սահմանվել հայոց թվականը³⁵: Սակայն Լ. Սարգսյանը ճշգրիտ կերպով նկատել է, թե Ալեքսանդրացոց Շ-եակը, որը հիմքն էր հայոց թվականի, 9 տարի հետո նոր ստեղծվել է. ինչպե՞ս կարող էր հայոց թվականը սահմանվել 9 տարի առաջ³⁶: Այսու, կարծում ենք, որ ավելի ճիշտ կլինի գրել *«...Դերորդ (4) ամի աթոռակալութեան Ներսիսի հայոց կաթողիկոսի, որ ԻԲ. (22) թիւ էր հայրապետացն ի սրբոյն Գրիգորէ...»*, որպէսզի ստացվի ՇԾԲ. (552) թվականը, ինչպես և ասվում է մեկնության մեջ:

Բերված երկրորդ թվականը Հուստինիանոս Ա. կայսր գահակալության ԻԵ. (25-րդ) տարին է, որը ճշգրիտ կերպով համապատասխանում է մեկնության տեղեկությանը, քանզի կայսրը գահակալել է 527-565 թթ., ուստի նրա գահակալության ԻԵ. (25-րդ) տարին կլինի հենց 552 թվականը: Հաջորդիվ բերվում է պարսից Խոսրով Ա. արքայի գահակալության ԻԵ. (25), իմա՝ ԻԲ. (22-րդ) տարին: Կատարենք հաշվումները. պարսից Խոսրով Ա. արքան գահակալել է 531-578 թթ.: Նրա գահակալության 22-րդ տարվա դեպքում կստացվի 553 թվականը, իսկ 25-րդ տարվա դեպքում՝ 557 թվականը: Պարզ է, որ ընդունելի է Խոսրով Ա.-ի ԻԲ. (22-րդ) տարվա գահակալության թվականը, որով ստանում ենք քրիստոնեական երկրորդ, այն է՝ ՇԾԳ. (553) թվականը: Եվ շատ հավանական է, որ այս դեպքում կիրառվել է քրիստոնեական երկրորդ թվականը՝ ՇԾԳ. (553) թ.-ը³⁷: Հովհաննես Կոզեռնի՝ հայոց մեկ թվականը պարսից Խոսրով Ա. արքայի գահակալության 22-րդ տարվա հետ առնչելը նորություն էր հայ մատենագրության հետ և բացարձակ թիվ³⁸: Իսկ ինչ վերաբերում է Սուրբ Սոֆիայի տաճարի կառուցման ժամանակին, ասենք, որ այն կառուցել են ճարտարապետներ Անթեմիոս Տրալացին և Իսիդորոս Միլեթցին՝ 532-537 թթ.: Հուստինիանոս Ա. կայսեր օրոք³⁹: Վերոբերյալից ելնելով՝ առաջարկում ենք հատվածի հետևյալ տարբերակը՝ *«ի ԺԵ. (15-րդ) ամին ի հիմնարկութեան մեծի եկեղեցոյն Սրբոյն Սոֆիայ»*, որ ստացվի ինդրելին՝ 552 թվականը:

Ըստ Հ. Բաղայանի՝ անկասկած է, որ հայերը տոմարական բարեփոխությունը հաստատել են Մովսես Ա. Եղիվարդեցի կաթողիկոսի

³⁵ **Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան**, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 82-83, 141:

³⁶ **Լ. Սարգսյան**, նշվ. աշխ., էջ 187:

³⁷ **Գ. Միմոնյան, Ռ. Վարդանյան**, նույն տեղում:

³⁸ **Լ. Սարգսյան**, նույն տեղում, էջ 192:

³⁹ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. ԺԱ., նույն տեղում:

(574 – 604 թթ.) գահակալության օրոք 584 թ.-ին հրավիրված Դվինի ժողովում, որտեղ ընդունել են Էսայան⁴⁰ պարբերաշրջանը⁴¹: Ռ. Վարդանյանը հաղորդում է, որ Անդրեասի 200-ամյա Ջատկացուցակի ավարտվելուց հետո առնվազն 9 տարի՝ ամենաքիչը 553-561 թթ., եկեղեցական տոները կարգավորել են Լուսնի 19-ամյա պարբերաշրջանի Լուսնի լրման օրերից ելնելով, այսինքն՝ շարունակելով Անդրեասի Ջատկացուցակը, իսկ հայոց 10 թվականին՝ այսինքն՝ 562 թ., սկսվել է 500-յակը, որն է՝ Էսայան ՇԼԲ (532)-ամյա Ջատկացուցակը: Հայ տոմարագիտական միտքը պահպանել և սերունդներին է փոխանցել այն իրողությունը, որ Անաստաս Ա. Ակոռեցի կաթողիկոսը (661-667 թթ.) պահանջ է ներկայացրել Անանիա Շիրակացուն, որ կատարի տոմարական բարեփոխում՝ կազմելով հայոց անշարժ տոմարի նախագիծ՝ այն անշարժ դարձնելու նպատակով: Եվ ըստ տեղեկության՝ Շիրակացուն հաջողվել է կազմել հայոց անշարժ տոմարի նախագիծ, սակայն կաթողիկոսին չի հաջողվել այն հաստատել եկեղեցական ժողովում⁴²: Այսու, ուզում ենք առաջ բերել այն թեզը, որ Անանիա Շիրակացին գուցե կազմած լինի հայոց անշարժ տոմարի նախագիծ⁴³, ինչպիսիք ունեին ժամանակի շատ նշանավոր ազգեր: Սակայն, ուշագրավ է հաշվի առնել կարևոր մի փաստ. եթե Անանիա Շիրակացին հայոց տոմարը դարձնէր անշարժ, այսինքն՝ կիրառվեր նահանջի գաղափար ամեն 4 տարին մեկ՝ այդ տարիների օրաքանակը դարձնելով 366 օր, երբեք հնարավոր չէր լինի տոմարական գուգադրումների միջոցով որոշել տոների տոնման ճշգրիտ ժամկետները, ձեռագրերի թվագրման, աստղագիտական և այլ տարբեր երևույթների ճիշտ ժամանակները: Նշյալ եզրակացությունը կապված է այն փաստի հետ, որ եթե բոլոր տարիներին հայոց և որևէ այլ ազգերի տոմարների ամիսն ու օրը համընկնեին, վերոնշյալ բոլոր երևույթների պատասխանն այսօր չէինք ունենա: Օրինակ՝ եթե Ահեկան 30-ը բոլոր տարիներին համապատասխաներ մայիսի 7-ին, մենք չէինք կարողանա գուգադրումների միջոցով իմանալ տոները կատարելու հստակ թվականները, որոնք էլ շատ հաճախ օգնում են ճշգրտորեն թվագրել նշյալ ձեռագիրը: Ուրեմն, եթե

⁴⁰ Էսայան 532-ամյա զատկացուցակի և հայոց թվականության համակարգի մասին մանրամասն տե՛ս **Ռ. Վարդանյան**, Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ.), էջ 115-140:

⁴¹ Տե՛ս **Հ. Բաղայան**, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 65:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Ռ. Վարդանյանը հերքել է այս իրողությունը: Այս մասին տե՛ս **Ռ. Վարդանյան**, Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ.), էջ 173, տե՛ս նաև **Ռ. Վարդանյան**, **Գ. Կարախանյան**, Անանիա Շիրակացին և նրա «Քննիկոնը», Աճեմյան մատենաշար, հ. Ա., Երևան, 2002, էջ 72-74:

բնագրում առկա է հայոց շարժական և որևէ այլ անշարժ տոմարի ամիս-ամսաթիվ, հնարավոր է որոշել թվականը քառամյակների ճշգրտությամբ: Իսկ եթե նշված լինի շաբաթվա օրը, հնարավոր է որոշել անգամ 1 օրվա ճշգրտությամբ: Եթե պահպանվել է որևէ անշարժ տոմարի ամսաթիվ և հայոց շարժական տոմարի ամիսը, կարող ենք որոշել թվականը 120 տարիների ճշգրտությամբ՝ միջինից 60 տարվա սահմաններում: 120 տարիների ճշգրտությամբ թվականը կարող ենք գտնել նաև այն դեպքում, երբ ձեռագրում կատարվել է բառացի թարգմանություն, այսինքն՝ օտար ամիս-ամսաթիվը դարձել է հայոց տոմարի որևէ ամիս՝ ամսաթիվը պահպանելով նույնը⁴⁴: Արժե նաև վերստին ընդգծել, թե ի՞նչ սաել է անշարժ կամ շարժական տոմար: Առհասարակ անշարժ է ընդունվում այն տոմարը, որում կիրառված է նահանջի գաղափարը, այսինքն՝ ամեն 4 տարին մեկ 1 օր ավելանում է տարվա օրերի քանակին՝ այդ դարձնելով 366 օր: Իսկ շարժական տոմարների դեպքում բոլոր տարիներն ունեն 365 օր և անշարժ տոմարների հետ զուգադրելիս ամեն քառամյակում 1 օրով տոմարը հետ է ընկնում: Սակայն, եթե այլ տեսանկյունից նայենք հարցին, մի թե հայոց տոմարը քարացած, այսինքն՝ «անշարժ» չէ՞ր, չէ՞ որ տարվա օրերը նույնությամբ կրկնվում էին 365 օրը մեկ: Այստեղ խնդիրն այն է, որ եթե մենք դրանք զուգադրենք անշարժ տոմարներին, ամեն քառամյակում առաջանում է 1 օրվա տարբերություն, բայց ըստ էության՝ դա քարացած՝ «անշարժ», տոմար էր, քանզի 365 օրը մեկ՝ նույնությամբ տարվա օրերը կրկնվում էին: Կարծում ենք, որ արժե հարցին նաև այս տեսանկյունից նայել:

Բնագրային հաջորդ հատվածը, որտեղ քննարկվում է «Զի՞նչ է թուական»-ի խնդիրը, հետևյալն է. *«Իսկ զի սաէ «կա՛լ թիւ մի Արաց ամսոյ եւ թուեա՛ մինչեւ ցՅայտնութիւն», վասն զի յորում ամի զթուականն եղին, յԱրաց ամսոյ Լ. (30) էր եւ առաջին ամին էր յետ նահանջի: Եւ ի նոյն ամի Ջատկին լրումն՝ ի Մարերի Գ.ն (3) եւ օրն կիրակի էր, եւ Մարերի ԺԴ. (14) Ջատիկն էր»⁴⁵*: Այս հատվածը բավականին հետաքրքրական է, քանի որ այն

⁴⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երևան, 1993, էջ 4-9:

⁴⁵ ՄՄ Հ^մ 5809, թ. 79 ա, ՄՄ Հ^մ 8716, 22 բ, հմմտ՝ **Յովհաննէս Տարանեցի Կոզեռն, Մեկնութիւն տոմարի գոր արարեալ Յոհաննիսի վարդապետի որ մականունն Կոզեռն. Վասն հոռոմին**, «Մատենագիրք Հայոց», էջ 66, հմմտ՝ **Յովհաննէս Կոզեռն, Մեկնութիւն տոմարի, գոր արարեալ է Յոհաննիսի վարդապետի, գոր մականունն Կոզեռն կոչեցեալ**: **Զ. Էյնաթյան**, Տոմարի և տիեզերագիտության մեկնություններ, էջ 87:

բովանդակային առանձնահատկություններ է պարունակում ինչպես արդեն հրատարակված բնագրերում, այնպես էլ ՄՄ Հ⁴⁶ 5809 և 8716 ձեռագրերի՝ ինդրո առարկա բնագրերում: Այսպես, Ջ. Էյնաթյանի հրատարակած բնագիրը և ՄՄ Հ⁴⁶ 5809 ու 8716 ձեռագրերը պահպանել են Ջատկի Լուսնի լրման օրը՝ Մարերի Գ. (3): Հ. Քյոսեյանը համապատասխան բնագիրը հրատարակելիս իրավամբ ուղղել է գրչական սխալը՝ այն դարձնելով Մարերի Է. (7): Գիտենք, որ եթե Ջատկական Լուսնի լրումը համընկնում է կիրակի օրվան, Ջատկի տոնը տեղի է ունենում մեկ շաբաթ հետո՝ կիրակի օրը: Այսինքն՝ Ջատկական Լուսնի լրումից մինչև Ջատիկ օրերի տատանման առավելագույն քանակը 7 օր է: Ուստի, հստակ է, որ Մարերի Գ.-ն (3) գրչական սխալ է, և այն պետք է ուղղել Մարերի Է. (7): Այստեղ կա ևս մեկ ուշագրավ փաստ. նախադասության շարունակությունը, այն է՝ *«Եւ Մարերի ԺԳ. (14) Ջատիկն էր»*, Հ. Քյոսեյանը փոխել է՝ գրելով՝ *«Եւ ի նոյն ամի Ջատիկն լրումն՝ ի Մարերի յԷ. (7) եւ արն կիրակէ, եւ ապրիլի ԺԳ. (13), որ է սկիզբն բոլորին ապրելեացն»*: Կարծում ենք, որ այդ հատվածը կարելի է վերաձևակերպել այսպես. *«Եւ ի նոյն ամի Ջատիկն լրումն՝ ի Մարերի յԷ (7) եւ արն կիրակէ, եւ Մարերի ԺԳ. (14) Ջատիկն էր, եւ ապրիլի ԺԳ (13), որ է սկիզբն բոլորին ապրելեացն»*, քանի որ ձեռագրերը պահպանել են հայոց 1 թվականին Մարերի ԺԳ. (14)-ին Ջատիկը տոնելու իրողությունը⁴⁶: Այսպես, Ռ. Վարդանյանը իր «Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ.)» հսկայածավալ աշխատության մեջ բերում է մի աղյուսակ, որտեղ զուգադրորեն նշված են ներկա թվականը, Հայոց թվականը, Անդրեասի, Էասի և Հայոց 19-ամյակի տարիները, 19-ամյակի օրերը հուլյան և հայոց ամսաթվերով և Ջատկի օրերը՝ կրկին հուլյան և հայոց ամսաթվերով⁴⁷: Եվ դրանից պարզ է դառնում, որ ներկա 552 թվականին ավարտվեց Անդրեասի 200-ամյա Ջատկացուցակը, նիսան 4 = մարտ 25 լրման տարին էր, և արդեն Հայոց 1 թվականը զուգադրվեց ներկա 552/553 թվականին, որը հանդիսացավ Էասյան ՇԼԲ- ի (532-ամյակի) և հայոց թվականության սկիզբը. այն նիսան 23 = ապրիլի 23 լրման տարին էր: Հենց այդ տարում Լուսնի լրումը հայոց տոմարով համընկել էր Մարերի 7-ին (ապրիլի 13), իսկ Ջատկի օրը Մարերի 14-ն էր (ապրիլի 20):

Եզրակացություն

Ամփոփելով աշխատանքը՝ արձանագրենք՝ ներկա 552/553 թվականը հայոց թվականության համակարգի սկիզբը հանդիսացավ, որի մասին իր

⁴⁶ Տե՛ս ՄՄ Հ⁴⁶ 5809, թ. 79 ա, հմմտ՝ ՄՄ Հ⁴⁶ 8716, թ. 22 բ:

⁴⁷ Ռ. Վարդանյան, Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դդ.), էջ 117-118:

մեկնության մեջ խոսել է Հովհաննես Կոզերնը: Մեկնության մեջ դրանք զուգադրված են դինաստիական տարբեր թվականների, որոնցում առաջարկել ենք որոշակի փոփոխություններ, որպեսզի ճշգրիտ կերպով հայոց 1 թվականը համապատասխանի հուլյան տոմարի 552/553 թվականին: «Զի՛նչ է թուականը» տոմարական միավորում բերված բոլոր թվականները ևս մեկ անգամ ճշգրտելուն նպաստել են ՄՄ Հ^Կ 5809 և 8716 ձեռագրերը, որոնց ուսումնասիրողները չեն անդրադարձել: Հուսով ենք նաև, որ մեր կողմից առաջ քաշված հայոց տոմարի «անշարժականության» գաղափարը թույլ է տալիս նոր դիտանկյունից նայել հայոց տոմարագիտական տարբեր հարցերի:

Гор Галстян

**Оригинал Ованнеса Козерна "Толкование календаря"
(проблема "Что такое год?")**

Заключение

Ключевые слова и выражения: Ованес Козерн Таронечи, календарь, толкование, "Толкование календаря", Анания Ширакаци, рукопись, оригинал, мобильный календарь, стационарный календарь.

Подводя итоги работы, мы хотели бы отметить, что, следуя нашей цели, в этой статье мы представили рукописное наследие известного календариста 10-11 веков Йованнеса Козерна Таронечи, наследие которого сохранилось в рукописях Матенадарана Маштоца. Мы уже заявляли, что "Толкование календаря" включено в одиннадцать рукописей Матенадарана. Йованнес Козерн также является автором других работ: сочинения "Тесил", "История дома Багратуни", речей, проповедей и других интерпретаций.

В статье мы затронули вопрос "Что такое год?" согласно работе Йованнеса Козерна "Толкование календаря". Для изучения вопроса мы использовали как уже опубликованные оригиналы, так и две новые рукописи, которые не использовались при подготовке экзаменационных и сравнительных оригиналов. Еще раз, эти рукописи Матенадарана № 5809 и № 8716, на которые исследователи не ссылались, способствовали прояснению всех цифр, приведенных в календарном сборнике "Что такое год?".

В статье также обсуждается идея начала первого года в Армении. Ованнес Козерн показал соответствие этого года 552/553 году по юлианскому календарю, сравнив 1 Навасард с различными периодами правления царей и католикосов армян.

Мы также надеемся, что выдвинутая нами идея "неподвижности" армянского календаря позволит взглянуть на различные вопросы армянского календаря под новым углом.

В ходе изучения темы мы применили новейший календарный метод, а также использовали историко-аналитические, историко-сравнительные и аналитические методы.

Gor Galstyan

**The original of the "Interpretation of the calendar" by Yovhannēs Kozern
(the problem of "What is the year?")**

Conclusion

Key words and expressions: Yovhannēs Kozern Taronets'i, Calendar, "Interpretation of the Calendar", Anania Shirakats'i, manuscript, original, Moveable Calendar, Fixed Calendar.

To conclude, we would like to note that, following our goal, in this article we presented the handwritten legacy of the famous calendar expert of the 10th-11th centuries Yovhannēs Kozern Taronets'i, whose legacy has been preserved in the manuscripts of the Mashtots Matenadaran. We have stated that the author's "Interpretation of the Calendar" is included in eleven manuscripts of the Matenadaran. Yovhannēs Kozern is also the author of other works: the work "Tesil", "The history of the House of Bagratuni", speeches, sermons and other interpretations.

In the article we touched on the question "What is the year?" according to the work of Yovhannēs Kozern "Interpretation of the calendar". To study the issue, we used both the already published originals and two new manuscripts that were not used in the preparation of examination and comparative originals. Once again, these manuscripts of the Matenadaran No. 5809 and No. 8716, which the researchers did not refer to, contributed to the clarification of all the figures given in the calendarial entity of "What is the year".

The article also discusses the idea of the beginning of the Armenian first year. Yovhannēs Kozern showed the correspondence of this year to 552/553 of the Julian calendar, comparing 1 Navasard with various periods of the reign of the kings and Catholicoses of Armenians.

We also hope that the idea of the "immobility" of the Armenian calendar put forward by us will allow to look at various issues of the Armenian calendar from a new angle.

During the research of the topic, we adopted a new calendar method, and also used historical-analytic, historical-comparative and analytic methods.

Օգտագործված գրականություն

ա) Սկզբնաղբյուրներ

1. ՄՄ ձեռ. Հ^մ **5809**, թ. 78ա – 80բ, ԺՁ., ԺԷ. դդ., գրիչ՝ Պետրոս (ԺԷ. դ.), թերթ՝ 256, տող՝ 32, 20, 25, 38:
2. ՄՄ ձեռ. Հ^մ **8716**, թ. 21ա – 24բ, ԺԷ. դար, գրիչ՝ Աստուածատուր Հալաթճի, թերթ՝ 129, տող՝ 24:
3. Մատթեոս Ոռոհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1973, 376 էջ:
4. «Մատենագիրք Հայոց», ԺԱ. դար., հտ, ԺՁ., Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2012, 1122 էջ:
5. Ստեփանոսի Տարոնեցոյ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, 438 էջ:
6. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ., Երևան, 1970, 1546 էջ:

բ) Ուսումնասիրություններ

7. «Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ» հանրագիտարան, Ս. Էջմիածին, 2008, 256 էջ:
8. Բաղայան Հ., Օրացույցի պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 562 էջ:
9. Գալստյան Գ., Հովհաննես Կոզեռնը և նրա «Մեկնութիւն տումարի» աշխատությունը, ՇՊՀ Գիտական տեղեկագիր, 2020, N 1, Պրակ Բ., էջ 77-94:
10. Գալստյան Գ., Հովհաննես Սարկավազի «Մեկնութիւն տումարիս Հայկազնեայ» երկը, Բանբեր Մատենադարանի, 33, Երևան, 2022, 425-445 էջեր:
11. Էյնաթյան Ջ., «Պատճեն տումարի հայոց մեծացը» և նրա մի քանի մեկնությունները.-Լրաբեր/ Ե., 1976, էջ 77-88:
12. Էյնաթյան Ջ., Տիեզերագիտության և տումարի մեկնություններ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 2015, 413 էջ:
13. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Բ., Երևան, 1984, 768 էջ:
14. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. ԺԱ., Երևան, 1985, 719 էջ:
15. Սիմոնյան Գ., Վարդանյան Ռ., Հովհաննես Սարկավազի տումարական ժառանգության մեջ առկա թվականության

- համակարգերը, Աստվածաբանության ֆակուլտետ, Տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 48-65 էջեր:
16. Սարգսյան Լ., Հայոց տոնացույցի ծագումն ու զարգացումը (4-8-րդ դդ.), Երևան, 2010, 300 էջ:
  17. Վարդանյան Ռ., Կարախանյան Գ., Անանիա Շիրակացին և նրա «Քննիկոնը», Աճեմյան մատենաշար, հ. Ա., Երևան, 2002, 37-117 էջեր:
  18. Վարդանյան Ռ., Հայոց տոմարական եղանակը. թարգմանական բնագրերի ժամանակը, Երևան, 1993, 84 էջ:
  19. Վարդանյան Ռ., Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Երևան, 1999, 647 էջ:
  20. Քիւրտեան Յ., Յովհաննէս վարդապետ Կոզեռն.-Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա- Միխիթարեան տպարան, 1967/Ա, էջ 1-15:
  21. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Ս. Էջմիածին, 1994, 1200 էջ:
  22. Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, Ս. Էջմիածին, 2001, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 1870 էջ:

Խմբագրություն է ուղարկվել 12.11.2022թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 28.11.2022թ.

Տպագրության է հանձնարարվել 06.12.2022թ.